

Αλέξης Δέφνερ*

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αφετηρία του άρθρου είναι η σημασία της θεωρίας στη μελέτη του ελεύθερου χρόνου στην πόλη. Άξονας της ανάλυσης είναι η έννοια των διαφοροποιήσεων, δηλαδή η συνύπαρξη συσχετίσεων και αντιθέσεων. Η γεωγραφική και κοινωνική διάσταση του ελεύθερου χρόνου προσεγγίζεται σε διάφορα επίπεδα ανάλυσης με έμφαση στον αστικό χώρο: περιφέρειες της Ελλάδας, μεσαία πόλη (Βόλος), πρωτεύουσα (Αθήνα), τοπική διάσταση στην πόλη (Παλαιό Φάληρο). Οι κατηγορίες δραστηριοτήτων και/ή χώρων που ερευνώνται είναι κυρίως οι πολιτιστικές, εκτός από τις αθλητικές στο Βόλο. Στην περίπτωση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα προέχει η μελέτη της χωρικής υποδομής (εκατακτική έρευνα και ποσοτικά δεδομένα), ενώ στη συνέχεια σημαντικό ρόλο έχουν να παίξουν η εντακτική έρευνα και τα ποιοτικά δεδομένα. Ένα βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις διαφορετικές έρευνες που παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο είναι ότι η κοινωνικότητα δεν διαφοροποιείται, όπως συνήθως πιστεύεται, από την ατομικότητα (η οποία διαφοροποιείται από την ομαδικότητα), αλλά από την ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής στον αστικό χώρο, η οποία συσχετίζεται με τη ρουτίνα και τα στερεότυπα του τρόπου ζωής.

* Ειδικός Επιστήμονας του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΑΚ) του ΕΚΚΕ. Λέκτορας Πολεοδομίας στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΜΧΠΑ) Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να συνοψίσει τα αποτελέσματα διαφόρων ερευνών με βασικό συνδυαστικό κρίκο τον ελεύθερο χρόνο στην Ελλάδα και, παράλληλα, να εντοπίσει τα κοινά σημεία τους με κύριο άξονα την κοινωνικότητα. Από τις τέσσερις κύριες κατηγορίες δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου καλύπτονται κυρίως οι πολιτιστικές αλλά και οι αθλητικές δραστηριότητες. Οι άλλες δύο κατηγορίες είναι οι τουριστικές και οι δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής (οι οποίες περιλαμβάνουν τις δραστηριότητες ποτού και φαγητού).

Ο κεντρικός στόχος της παρουσίασης διαφορετικών ερευνών είναι η κατάδειξη της ύπαρξης μιας συνέχειας στην πορεία τους, διότι κάθε έρευνα δεν αποτελεί ένα τέλος αλλά μια αρχή για την επόμενη. Το χωρικό επίπεδο αναφοράς είναι ο αστικός χώρος, ενώ στο Μέρος 3 γίνεται αναφορά και στον περιφερειακό χώρο.

Όσον αφορά τον ορισμό του ελεύθερου χρόνου, αυτός είναι ευκολότερο να διατυπωθεί αρνητικά, δηλαδή ως ο χρόνος που απομένει μετά τις πρωτεύουσες (π.χ., ύπνος, φαγητό, μπάνιο) και δευτερεύουσες (π.χ., προετοιμασία για έξοδο) δραστηριότητες, τις μεταφορές και την εργασία. Περιλαμβάνει, δηλαδή, τις κοινωνικές σχέσεις.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η σημασία του θεωρητικού υπόβαθρου στη μελέτη του ελεύθερου χρόνου είναι μεγάλη, και τούτο ισχύει για όλα τα επίπεδα της ανάλυσης (κλίμακες). Η θεωρία στηρίζεται στην αλληλεξάρτηση δράσης (action, agency) και δομής (structure), ενώ άξονας της ανάλυσης είναι η χρήση της έννοιας των διαφοροποιήσεων (differentiations), δηλαδή της συνύπαρξης αντιθέσεων και συσχετίσεων (Πίνακας 1). Οι διατυπώσεις γενικά γίνονται με αξιωματικό τρόπο, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται συγκεκριμένη διερεύνηση, η μορφή της οποίας διαφέρει ανάλογα με το επίπεδο της ανάλυσης. Οι περισσότερες περιπτώσεις παρουσιάζονται ως δίπολα, ενώ ουσιαστικά αφορούν περισσότερους πόλους.

Μια σημαντική διάκριση στο θεωρητικό επίπεδο – και όχι μόνο – είναι η διάκριση αντιληπτικού (αλληλοσυσχέτιση πρόσληψης, γνώσης, ιδιοποίησης και συνείδησης) – βιωμένου κόσμου με τη μεσολάβηση του κοινωνικού κόσμου (Lefebvre, 1974/1991), η οποία αντικατοπτρίζει τη σχέση θεωρίας και επιτόπιας έρευνας, και ισχύει τόσο για τα άτομα που ερευνώνται όσο και για τους ερευνητές. Άλλες διατυπώσεις της ίδιας διάκρισης είναι: αντικειμενική «πραγματικότητα» - νοητικές (mental) δομές (Bourdieu, 1979/1984), «νους» (mind) - «φύση» (Elias, 1939/1994).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Παραδείγματα διαφοροποιήσεων

Θεωρία	Μεθοδολογία
Αντιληπτικός κόσμος	Βιωμένος κόσμος
Ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής (Lefebvre)	Κοινωνικότητα (sociability)
Ποιοτικό	Ποσοτικό
Εντατική (intensive) έρευνα	Εντατική (extensive) έρευνα
Μελέτη περίπτωσης	Ερωτηματολόγια
Ανθρώπινη δράση	Κοινωνική δομή
Ανδρες	Γυναίκες
Χώρος	Χρόνος
Κινητικότητα	Σταθερότητα (immobility)
Ελεύθερος χρόνος	Εργάσιμος χρόνος
Κατανεμημένος (piece) ελεύθερος χρόνος	Συγκεντρωμένος (block) ελεύθερος χρόνος
Δημόσια σφαίρα	Ιδιωτική σφαίρα
Χώρος	Δραστηριότητα
Παράδοση	Μοντερνισμός (νεωτερισμός, εκσυγχρονισμός)
Ανατολικές επιδράσεις στην ελληνική κουλτούρα	Δυτικές επιδράσεις στην ελληνική κουλτούρα
Υψηλή (ελιτίστικη) κουλτούρα	Χαμηλή (λαϊκή) κουλτούρα
Κατανάλωση	Παραγωγή
Πολυμορφία (plurality)	Περιορισμοί στη χρήση των πόρων (resources), π.χ., χώρο-χρόνος, κουλτούρα
Πολιτισμική αναπαραγωγή	Κοινωνική αναπαραγωγή
Νέοι	Άλλες κοινωνικές ομάδες
Οικειότητα (intimacy) κατευθυνόμενη προς τον Εαυτό (ατομικότητα)	Οικειότητα κατευθυνόμενη προς το Άλλο (συλλογικότητα, ομαδικότητα)
Πολλαπλή (multiple) ταυτότητα	Μοναδική (single) ταυτότητα
Παγκόσμιο - ευρωπαϊκό -	Κέντρο πόλης - τοπικό
Παρελθόν - παρόν -	Μέλλον
Βραχυπρόθεσμος χρόνος	Μακροπρόθεσμος χρόνος
Εξειδικευμένος χώρος	Διαφοροποιημένος χώρος

Πηγή: Deffner, 1995 (αδημοσίευτες συμπληρώσεις).

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η σχέση θεωρίας και μεθοδολογίας είναι αμφίδρομη, πράγμα που εκφράζεται στην ακόλουθη διαδικασία: θεωρητικές επεξεργασίες (διατύπωση υποθέσεων προς έλεγχο) – επιλογή και εφαρμογή μεθόδου/ων – πρόσθετες θεωρητικές επεξεργασίες (ή αναθεώρηση) – πρόσθετες μέθοδοι (ή αναθεώρηση). Η σημασία της θεωρίας ισχύει ειδικότερα για τη μελέτη περίπτωσης, είτε πρόκειται για ένα δήμο, είτε για μια ομάδα ατόμων (βλέπε Μέρος 6). Σ' αυτό το θέμα πολύ ουσιαστικές είναι οι ακόλουθες απόψεις του Mitchell: «μια διαφωτιστική περίπτωση μπορεί να κάνει εμφανείς τις θεωρητικές συσχετίσεις οι οποίες προηγουμένως ήταν κρυμμένες»· «οι μελέτες περίπτωσης επιλέγονται όχι για την τυπικότητα ή την αντιπροσωπευτικότητά τους, αλλά σύμφωνα με την ερμηνευτική τους δύναμη»· η ιδιαιτερότητα της μελέτης περίπτωσης επιδεικνύει «το θετικό ρόλο των εξαιρέσεων στη γενίκευση ως μέσο εμπάθυνσης της κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών» (1983, σσ. 203-4, 206).

Στις ελληνικές ερευνητικές συνθήκες προηγείται χρονικά η μελέτη της χωρικής υποδομής (βλέπε Μέρη 3 και 5). Οι κύριες ταξινομήσεις των χώρων που χρησιμοποιούνται στις έρευνες που θα αναφερθούν παρακάτω είναι οι διακρίσεις ιδιωτικών-δημόσιων-δημοτικών χώρων (με την έννοια της διαχείρισης και όχι της οικονομικής ιδιοκτησίας), χειμερινών - θερινών χώρων, καθώς και «καλλιτεχνικών» (μουσικών, κινηματογραφικών, θεατρικών) - «εκπαιδευτικών» (βιβλιοθηκών, αρχαιολογικών, μουσείων, εικαστικών) πολιτιστικών χώρων. Οι εικαστικοί χώροι ομαδοποιούνται μαζί με τα μουσεία κυρίως λόγω του εκθεσιακού τους χαρακτήρα.

Σημαντικά προβλήματα δημιουργεί η διάκριση ποιοτικού-ποσοτικού, η οποία, ωστόσο, μπορεί να «ξεπεραστεί», αν και υπάρχουν αρκετά διαφοροποιητικά στοιχεία, και κυρίως αυτά που αφορούν την έννοια της αντιπροσωπευτικότητας των δειγμάτων. Σχετική είναι και η διάκριση εκτατικής-εντατικής έρευνας. Η εκτατική έρευνα (βλέπε Μέρος 5) μπορεί να συνδυαστεί με την εντατική (βλέπε Μέρος 6) όχι αναγκαστικά στο ίδιο ερευνητικό πρόγραμμα και όχι αναγκαστικά από το ίδιο άτομο ή ομάδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ χρήσιμη είναι και η δευτερογενής ανάλυση υπάρχοντων στοιχείων (βλέπε Μέρος 3). Τα κύρια χαρακτηριστικά του ελεύθερου χρόνου ως αντικειμένου μελέτης (καθώς και τα θεωρητικά ζητήματα που συσχετίζονται με αυτόν) προσδίδουν μια ιδιαίτερη σημασία στην εντατική/ποιοτική έρευνα.

3. Η ΧΩΡΑ: Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ανάλυση αυτή στηρίχτηκε σε μια προσωπική μελέτη δευτερογενών στοιχείων (Deffner, 1994). Κύριος στόχος είναι ο εντοπισμός των *περιφερειακών ανισοτήτων στη γεωγραφική κατανομή των πολιτιστικών χώρων* με έμφαση στον αντιφατικό ρόλο της Αττικής (και κατ' επέκταση της Αθήνας). Η δευτερογενής ανάλυση των στοιχείων στηρίχτηκε, όσον αφορά τους χώρους, σε στοιχεία που καλύπτουν την περίοδο 1983-1987 (Κόνσολα, 1990) και, όσον αφορά τον πληθυσμό, στην απογραφή του 1981 (ΕΣΥΕ, 1984). Βάση των στατιστικών επεξεργασιών ήταν ο συντελεστής χωροθέτησης (location quotient):

$$\frac{\text{χώροι στην περιφέρεια } X / \text{συνολικός πληθυσμός της περιφέρειας } X}{\text{χώροι στο σύνολο της Ελλάδας} / \text{συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας}}$$

Προέκυψαν ορισμένα ενδιαφέροντα και μη αναμενόμενα αποτελέσματα. Το κυριότερο είναι ότι η εντονότερη συγκέντρωση τόσο εκπαιδευτικών (ειδικότερα λαογραφικών μουσείων/συλλογών και πολιτιστικών κέντρων) όσο και καλλιτεχνικών χώρων (ειδικότερα φορέων παραδοσιακών χορών) παρουσιάζεται στην Ήπειρο. Η κυριαρχία αυτή παρατηρείται τόσο για τον συνολικό (Πίνακας 2) όσο και για τον αστικό πληθυσμό (Πίνακας 3). Στη δεύτερη περίπτωση είναι μεγαλύτερος ο βαθμός της συγκέντρωσης, αλλάζουν κάποιες σειρές μεταξύ των περιφερειών, ενώ η Αττική παρουσιάζει τη μικρότερη συγκέντρωση. Δύο πιθανές αιτίες της εντονότερης χωρικής συγκέντρωσης στην Ήπειρο είναι η μακρά πολιτιστική παράδοση της περιφέρειας και το γεγονός ότι αποτελεί τον τόπο προέλευσης πολλών ευεργετών. Ωστόσο, η Αθήνα ξεχωρίζει για τη μεγάλη «ακτινοβολία» των συνολικών δραστηριοτήτων ή μεμονωμένων χώρων, π.χ. το Μέγαρο της Μουσικής αποτελεί ένα χώρο του οποίου η «ακτινοβολία» ξεπερνά αυτήν οποιουδήποτε χώρου της Ηπείρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η συνολική υποδομή καλλιτεχνικών και εκπαιδευτικών πολιτιστικών χώρων στις περιφέρειες στην Ελλάδα με βάση το συνολικό πληθυσμό

Περιφέρεια	Καλλιτεχνικοί χώροι	Εκπαιδευτικοί χώροι	Σύνολο πολιτιστικών χώρων
Ήπειρος	1,75	2,16	2,04
Βόρειο Αιγαίο	1,16	1,82	1,62
Νότιο Αιγαίο	0,86	1,78	1,50
Ιόνιοι Νήσοι	1,42	1,48	1,46
Κρήτη	0,80	1,60	1,36
Δυτική Μακεδονία	1,47	1,29	1,34
Στερεά Ελλάδα	0,71	1,48	1,25
Θεσσαλία	1,27	1,03	1,10
Δυτική Ελλάδα	0,64	1,24	1,06
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	1,45	0,87	1,04
Πελοπόννησος	0,62	1,21	1,04
Κεντρική Μακεδονία	1,01	0,84	0,89
Αττική	0,94	0,58	0,68
Σύνολο Ελλάδος	1,00	1,00	1,00

Πηγή: Deffner, 1994 (επεξεργασία από Κόνσολα, 1990, και ΕΣΥΕ, 1984).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η συνολική υποδομή καλλιτεχνικών και εκπαιδευτικών πολιτιστικών χώρων στις περιφέρειες στην Ελλάδα με βάση τον αστικό πληθυσμό

Περιφέρεια	Καλλιτεχνικοί χώροι	Εκπαιδευτικοί χώροι	Σύνολο πολιτιστικών χώρων
Ήπειρος	4,26	5,26	4,96
Ιόνιοι Νήσοι	4,08	4,24	4,19
Βόρειο Αιγαίο	2,31	3,63	3,24
Στερεά Ελλάδα	1,84	3,81	3,22
Δυτική Μακεδονία	2,87	2,51	2,62
Πελοπόννησος	1,54	3,00	2,56
Νότιο Αιγαίο	1,39	2,87	2,43
Κρήτη	1,22	2,45	2,09
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	2,24	1,34	1,61
Θεσσαλία	1,76	1,43	1,53
Δυτική Ελλάδα	0,88	1,71	1,46
Κεντρική Μακεδονία	1,03	0,86	0,91
Αττική	0,58	0,36	0,42
Σύνολο Ελλάδος	1,00	1,00	1,00

Πηγή: Κόνσολα, 1990, και ΕΣΥΕ, 1984 (επεξεργασία από τον συγγραφέα).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

Ο συνδυασμός θεωρίας και εμπειρικών δεδομένων οδηγεί στην αντιμετώπιση της διαφοροποίησης *παράδοσης-μοντερνισμού* ως του βασικού ιδεολογικού άξονα της πολιτιστικής πραγματικότητας (καθώς και της όποιας πολιτιστικής πολιτικής), σε σχέση και με τη διαφοροποίηση υψηλής-χαμηλής κουλτούρας. Η παράδοση διατηρεί τη σημασία της, αλλά, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, παρατηρούνται και στοιχεία της διαδικασίας της μεταμοντερνοποίησης των «δυτικών» κοινωνιών (Crook, Pakulski and Waters, 1992, σ. 220-221) στην Ελλάδα. Αυτά αφορούν κυρίως την πολιτιστική κατανάλωση [Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ), μουσική, κινηματογράφος] και την εμπορευματοποίηση της λαϊκής κουλτούρας.

4. Η ΜΕΣΑΙΑ ΠΟΛΗ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΒΟΛΟ

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται σε επεξεργασίες στοιχείων μιας κοινωνιογεωγραφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΜΧΠΑ) στο Πολεοδομικό Συγκρότημα του Βόλου (ΠΣΒ) (Μαλούτας και Συνεργάτες, 1994), της οποίας ο αθλητισμός αποτελεί ένα μόνο τμήμα (Δέφνερ, 1995).

Οι δύο βασικές πλευρές του *αθλητισμού*, οι οποίες είναι η άθληση και η παρακολούθηση, ερευνήθηκαν ως προς τη συχνότητά τους και ως προς το άθλημα συχνότερης εξάσκησης. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του αθλητισμού στο πλαίσιο της συσχέτισης της δράσης με τη δομή, όπως έχει επηρεασθεί από τρία κυρίως ρεύματα:

α. την επίδραση από τη θεωρία της δόμησης (structuration), όπως διαμορφώθηκε ιδιαίτερα από τον Giddens (Ingham και Hardy, 1984· Whitson, 1986):

β. τη μορφοποιητική (figurational) κοινωνιολογία, όπως διαμορφώθηκε ιδιαίτερα από τον Elias (Elias και Dunning, 1986):

γ. τις αναλύσεις του Bourdieu για τη σημασία του εθισμού (habitus) και της διάκρισης (distinction) στη συσχέτιση του αθλητισμού με τις κοινωνικές τάξεις (1978·1987/1990).

Η ανάλυση στη συγκεκριμένη έρευνα δίνει έμφαση στην επίδραση, κατά πρώτο λόγο, της κοινωνικής τάξης, και, κατά δεύτερο λόγο, του φύλου ως παραγόντων κοινωνικής διαφοροποίησης. Ειδικότερα αναλύεται η επίδραση του επαγγέλματος, του κλάδου απασχόλησης και της θέσης στο επάγγελμα.

Η έρευνα έδειξε ότι οι κάτοικοι του ΠΣΒ στην πλειονότητά τους δεν αθλούνται σχεδόν ποτέ, αλλά όταν αθλούνται κατά πρώτο λόγο γυμνάζονται. Επίσης, παρακολουθούν συναντήσεις σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι αθλούνται, αλλά συχνότερα μόνο από την τηλεόραση (Πίνακες 4 και 5). Παρατηρείται, δηλαδή, υψηλή παθητική σχέση με τον αθλητισμό. Το φαινόμενο της αντιστοιχίας μη άθλησης - μη παρακολούθησης παρατηρείται στις περιπτώσεις: αποφοίτων δημοτικού/ούτε δημοτικού, ανδρών εργατών/τεχνιτών (μαζί με αγρότες), εχόντων εισόδημα μικρότερο των 100.000 δραχμών. Το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται διττά: είτε ως έλλειψη ελεύθερου χρόνου είτε ως έλλειψη ενδιαφέροντος. Στα βασικά αθλήματα υπερέχει γενικά η γυμναστική, ενώ το μπάσκετ παρουσιάζει μεγαλύτερη δημοτικότητα από το ποδόσφαιρο.

Οι γυναίκες αθλούνται λιγότερο συχνά και παρακολουθούν πολύ σπανιότερα συναντήσεις από τους άνδρες. Αυτό είναι ένα στοιχείο ενισχυτικό της επιβεβαίωσης της ανδρικής κυριαρχίας στον αθλητισμό. Ωστόσο, η σειρά των αθλημάτων στα οποία εξασκούνται είναι η ίδια με αυτή των ανδρών, δηλαδή: γυμναστική, μπάσκετ, γυμναστική, ποδόσφαιρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συχνότητα παρακολούθησης αθλητικών συναντήσεων
στον Βόλο ως προς το επάγγελμα ανδρών

Συχνότητα	Τακτικά	Που και	Σπανίως	Μόνο από	Ποτέ	Άθροισμα	Σύνολο
		που		την TV			
Επάγγελμα ανδρών							
Εργάτες/τεχνίτες και αγρότες	18,2	17,1	6,4	40,1	18,2	100,0	38,0
Εμποροι/πωλητές	32,0	10,0	6,0	34,0	18,0	100,0	11,3
Ελεύθεροι επαγγελματίες και διευθυντικά στελέχη	29,0	8,0	12,0	35,0	16,0	100,0	21,4
Ένοπλες δυνάμεις	20,5	18,0	7,7	41,0	12,8	100,0	6,8
Παροχή υπηρεσιών	14,3	14,3	11,9	47,6	11,9	100,0	8,5
Υπάλληλοι γραφείου	28,8	3,4	8,5	50,9	8,5	100,0	14,2
Σύνολο	23,1	12,6	8,4	40,5	15,5	100,0	100,0

Πηγή: Δέφνερ, 1995 (επεξεργασία από Μαλούτας και συνεργάτες, 1994).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν ποσοστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
 Συχνότητα παρακολούθησης αθλητικών συναντήσεων
 στον Βόλο ως προς το επάγγελμα γυναικών

Συχνότητα	Τακτικά	Που και που	Σπανίως	Μόνο από την TV	Ποτέ	Άθροισμα	Σύνολο
<i>Επάγγελμα γυναικών</i>							
Εργάτριες/τεχνίτριες και αγρότισσες	2,9	8,6	0,0	42,9	45,7	100,0	16,8
Έμποροι/πωλήτριες	2,7	5,4	5,4	29,7	56,8	100,0	17,8
Ελεύθεροι επαγγελματίες και διευθυντικά στελέχη	2,0	6,0	12,0	26,0	54,0	100,0	26,3
Παροχή υπηρεσιών	2,6	5,1	10,3	28,2	53,9	100,0	18,1
Υπάλληλοι γραφείου	2,3	4,6	6,8	25,0	61,4	100,0	21,0
Σύνολο	2,5	5,9	7,4	29,1	55,2	100,0	100,0

Πηγή: Δέφνερ, 1995 (επεξεργασία από Μαλούτας και συνεργάτες, 1994).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν ποσοστά.

Οι απόφοιτοι της ανώτατης και ανώτερης εκπαίδευσης αθλούνται συχνότερα από όλους, ενώ οι απόφοιτοι της μέσης τεχνικής εκπαίδευσης και της Γ΄ γυμνασίου παρακολουθούν συχνότερα συναντήσεις.

Η βασική ιδιαιτερότητα που παρουσιάζουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες (μαζί με τα ελάχιστα διευθυντικά στελέχη) είναι ότι οι γυναίκες κάνουν γυμναστική συχνότερα από όλους. Σε καθημερινή βάση περισσότερο αθλούνται οι απασχολούμενοι στις ένοπλες δυνάμεις (άνδρες), οι οποίοι και παίζουν μπάσκετ συχνότερα από όλους. Οι άνδρες υπάλληλοι γραφείου παίζουν ποδόσφαιρο συχνότερα από όλους, ενώ οι γυναίκες υπάλληλοι γραφείου επισκέπτονται το γυμναστήριο συχνότερα από όλους. Οι άνδρες έμποροι/πωλητές γυμνάζονται συχνότερα και παρακολουθούν τακτικότερα συναντήσεις, ενώ οι γυναίκες έμποροι/πωλήτριες παίζουν τόσο μπάσκετ όσο και ποδόσφαιρο συχνότερα από όλους. Στη γενική παρακολούθηση στις γυναίκες προηγούνται οι εργάτριες/τεχνίτριες, ενώ στην παρακολούθηση μόνο τηλεοπτικών μεταδόσεων στους άνδρες προηγούνται οι υπάλληλοι γραφείου.

Οι απασχολούμενοι στις μεταφορές/επικοινωνίες (άνδρες) πηγαίνουν σε συναντήσεις τακτικότερα από όλους, ενώ ασχολούνται συχνότερα από όλους με τη γυμναστική και το ποδόσφαιρο (αλλά στον ίδιο βαθμό με τους απασχολούμενους στη βιομηχανία/βιοτεχνία). Οι απασχολούμενοι στη γεωργία (άνδρες και γυναίκες) παρακολουθούν σε μεγαλύτερο ποσοστό μόνο τηλεοπτικές μεταδόσεις. Οι εργοδότες αθλούνται περι-

σότερο από όλους σε καθημερινή βάση, ασχολούμενοι συχνότερα από όλους με το γυμναστήριο και το ποδόσφαιρο (το οποίο προτιμούν από το μπάσκετ), ενώ επίσης παρακολουθούν συναντήσεις τακτικότερα από όλους. Οι αυτοαπασχολούμενοι κάνουν γυμναστική συχνότερα από όλους.

Το βασικό χαρακτηριστικό των ατόμων τα οποία έχουν μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα μεγαλύτερο των 350.000 δραχμών είναι ότι αθλούνται συχνότερα από όλους, κάτι που αντιστοιχεί στο γεγονός ότι είναι και τα άτομα τα οποία πηγαίνουν τακτικότερα σε συναντήσεις. Το ποσοστό των μη αθλουμένων αυξάνεται όσο κατεβαίνουμε την κλίμακα των εισοδηματικών κατηγοριών, πράγμα που παρατηρείται και στην περίπτωση του μορφωτικού επιπέδου. Μόνο τηλεοπτικές μεταδόσεις παρακολουθούν συχνότερα όσοι έχουν μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα μεταξύ 200.000 και 250.000 δραχμών.

Οι κάτοικοι του κέντρου δεν παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ενώ το βασικό χαρακτηριστικό των κατοίκων των βορειών συνοικιών είναι ότι αθλούνται συχνότερα σε καθημερινή βάση, και ειδικότερα γυμνάζονται συχνότερα από όλους. Οι κάτοικοι των ανατολικών συνοικιών αθλούνται συγκριτικά περισσότερο από όλους, δύο-τρεις φορές την εβδομάδα, και οι κάτοικοι των δυτικών συνοικιών πηγαίνουν τακτικότερα σε συναντήσεις, ενώ οι κάτοικοι της Άνω Νέας Ιωνίας παρακολουθούν συχνότερα μόνο τηλεοπτικές μεταδόσεις.

Η γενική εικόνα χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις οι οποίες επικεντρώνονται στη διαφοροποίηση περιορισμοί-πολυμορφία. Σε ορισμένα σημεία, όπως η παθητική συμμετοχή, η ανδρική κυριαρχία, η θέση στο επάγγελμα και το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα, ενισχύεται η «κοινή λογική» ως αποτέλεσμα των περιορισμών στη χρήση των πόρων. Οι περιορισμοί παράγονται από τις κοινωνικογεωγραφικές διαφοροποιήσεις, αντικατοπτρίζουν την επίδραση της δομής και οδηγούν στην ανισοκατανομή των ευκαιριών. Ωστόσο, σε αρκετά άλλα σημεία, όπως το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, ο κλάδος απασχόλησης και η περιοχή κατοικίας, ενισχύεται η τάση της πολυμορφίας, η οποία αντικατοπτρίζει την επίδραση της δράσης.

5. Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ: Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η έρευνα αυτή (Δέφνερ, 1992) αποτέλεσε τμήμα μιας μεγαλύτερης έρευνας που πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας (ΠΣΠ), της οποίας τα κεντρικά αντικείμενα ήταν

η καταγραφή των μέσων συλλογικής κατανάλωσης, η ανάλυση των σχέσεών τους με τη διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής και η διερεύνηση των πολιτικών και διοικητικών συνθηκών της ανάπτυξής τους (Μαλούτας και Οικονόμου, 1992).

Στο θεωρητικό επίπεδο, οι πολύπλευρες διαστάσεις του πολιτισμικού φαινομένου (πολιτιστική κατανάλωση, διάκριση υψηλής-χαμηλής κουλτούρας, ανάπτυξη ΜΜΕ) εντάσσονται στον αντιφατικό χαρακτήρα του ελεύθερου χρόνου. Παράλληλα, τονίζεται η χωρική διάσταση του πολιτισμικού φαινομένου (σχέση χώρου-χρόνου, κυρίως, όπως αποτυπώνεται στην κινητικότητα).

Η χρήση της ταξινομικής ανάλυσης (cluster analysis) οδήγησε σε δύο κύριες κατηγορίες περιοχών στο ΠΣΠ: 44 και 5. Το χαρακτηριστικότερο αποτέλεσμα της έρευνας είναι η διαπίστωση ότι παρατηρείται συγκέντρωση χώρων στο κέντρο της Αθήνας, ειδικότερα στο 1ο Διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων (Πίνακας 6). Ωστόσο, αυτό αφορά κυρίως τους εκπαιδευτικούς πολιτιστικούς χώρους, καθόσον υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις καλλιτεχνικών πολιτιστικών χώρων (θερινοί κινηματογράφοι, ντισκοτέκ, χώροι φαγητού με μπουζούκια) στους οποίους δεν παρατηρείται κυριαρχία του κέντρου.

Όσον αφορά τους καλλιτεχνικούς χώρους (Χάρτης 1), παρατηρείται, εκτός από την κυριαρχία του κέντρου, πρωτεύουσα συγκέντρωση χώρων σε ορισμένα βόρεια και νότια προάστια (κατά σειρά συγκέντρωσης: Βουλαγαμένη, Κηφισιά, Ελληνικό, Βούλα). Δευτερεύουσα συγκέντρωση παρατηρείται σε μεμονωμένες περιοχές (Δ6, Δάφνη, Άλιμος, Ν. Φιλαδέλφεια, Δ5, Μοσχάτο) και σε ορισμένα βόρεια προάστια (Πεντέλη, Εκάλη, Μελίσσια).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Σύγκριση των πολιτιστικών χώρων του κέντρου της Αθήνας με επιλεγμένους δήμους του ΠΣΠ

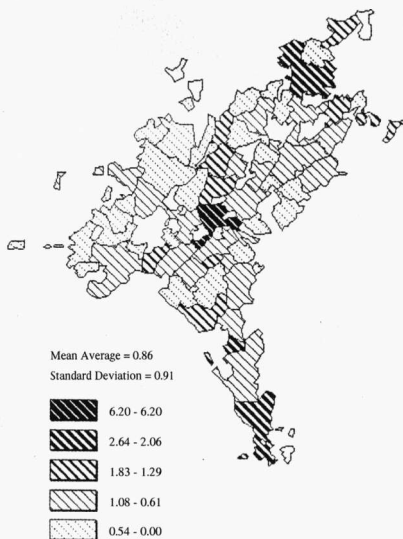
Είδος χώρου	Κέντρο Αθήνας (Δ1)	Παλαιό Φάληρο	Νέα Σύμωνη	Καλλιθέα	Γλυφάδα
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΙ	6,15	0,48	0,82	1,09	1,08
Μουσικοί	6,54	0,47	0,92	0,90	1,27
Μουσικοί δημόσιοι	14,73	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσικοί ιδιωτικοί	11,70	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσικοί δημοτικοί	4,42	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσικοί χειμερινοί	12,47	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσικοί θερινοί	6,31	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσικοί με φαγητό	4,77	0,41	1,44	1,11	1,96

Μουσικοί με φαγητό χειμερινοί	4,60	0,23	1,43	1,13	1,64
Μουσικοί με φαγητό θερινοί	6,31	2,01	1,59	0,91	4,87
Εστιατόρια με πρόγραμμα	5,95	0,00	0,00	0,00	2,62
Πίστες με φίρμες	4,74	2,01	4,77	0,00	4,87
Μπουζούκια	2,53	0,00	3,82	2,19	0,00
Ταβέρνες με πρόγραμμα	4,42	0,00	0,45	1,54	0,68
Ρεμπέτικα	9,10	0,00	0,00	1,51	0,00
Δημοτικά	11,05	0,00	0,00	4,27	0,00
Ντισκοτέκ	2,30	1,17	1,86	0,00	5,69
Μπουάτ	8,84	0,00	0,00	1,71	0,00
Αναφυκτήρια	14,73	0,00	0,00	0,00	0,00
Χορωδίες	9,21	0,00	1,86	0,00	0,00
Φορείς παραδοσιακών χορών	8,12	0,88	0,00	1,00	0,53
Κινηματογράφοι	2,42	0,77	0,81	1,87	1,25
Κινηματογράφοι δημόσιοι	22,10	0,00	0,00	0,00	0,00
Κινηματογράφοι ιδιωτικοί	2,39	0,79	0,84	1,92	1,28
Κινηματογράφοι δημοτικοί	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Κινηματογράφοι χειμερινοί	3,13	0,00	0,00	2,27	0,60
Κινηματογράφοι θερινοί	1,67	1,60	0,84	1,45	1,93
Θέατρα	11,43	0,00	0,00	0,43	0,00
Θέατρα δημόσια	17,19	0,00	0,00	0,00	0,00
Θέατρα ιδιωτικά	12,96	0,00	0,51	0,29	0,00
Θέατρα δημοτικά	3,01	0,00	0,00	1,26	0,00
Θέατρα χειμερινά	12,01	0,00	0,48	0,56	0,00
Θέατρα θερινά	9,72	0,00	0,00	0,00	0,00
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	12,10	0,51	0,50	0,23	0,62
Εικαστικοί	12,13	0,50	0,79	0,00	1,81
Εικαστικοί δημόσιοι	16,58	11,28	0,00	0,00	0,00
Εικαστικοί ιδιωτικοί	11,92	0,00	0,87	0,00	2,01
Εικαστικοί δημοτικοί	12,63	0,00	0,00	0,00	0,00
Βιβλιοθήκες	12,63	0,58	0,23	0,39	0,00
Βιβλιοθήκες δημόσιες	14,55	0,00	0,00	0,42	0,00
Βιβλιοθήκες ιδιωτικές	16,87	1,48	0,00	0,00	0,00
Βιβλιοθήκες δημοτικές	1,26	1,61	1,27	0,73	0,00
Μουσεία	13,81	0,88	1,39	0,00	1,07
Μουσεία δημόσια	14,06	0,00	0,00	0,00	0,00
Μουσεία ιδιωτικά	13,26	2,26	3,56	0,00	2,73
Μουσεία δημοτικά	14,73	0,00	0,00	0,00	0,00
Λαογραφικές συλλογές	10,78	0,00	0,00	0,62	0,00
Αρχαιολογικοί	13,81	0,00	0,00	0,00	0,00

Πηγή: Deffner, 1995.

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

ΧΑΡΤΗΣ 1
Οι καλλιτεχνικοί χώροι στην Αθήνα

Πηγή: Δέφνερ, 1992 (αδημοσίευτη διόρθωση).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

Ως κεντρικό συμπέρασμα προκύπτει μεγαλύτερη παρουσία χώρων στον κεντρικό άξονα του αθηναϊκού χώρου και στα νότια προάστια, ενώ μικρότερη παρουσία χώρων στα δυτικά προάστια.

Η περίπτωση των εκπαιδευτικών πολιτιστικών χώρων (Χάρτης 2) παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις: η κυριαρχία του κέντρου είναι εντονότερη, η πρωτεύουσα συγκέντρωση χώρων είναι διάσπαρτη (κατά σειρά συγκέντρωσης: Κηφισιά, Δ3, Ελληνικό), ενώ και η δευτερεύουσα συγκέντρωση εντοπίζεται σε ορισμένες κεντρικές περιοχές (Δ7, Δ2) και σε αρκετά βόρεια προάστια (Μελίσσια, Λυκόβρυση, Ψυχικό, Α. Παρασκευή, Ν. Ψυχικό, Μαρούσι).

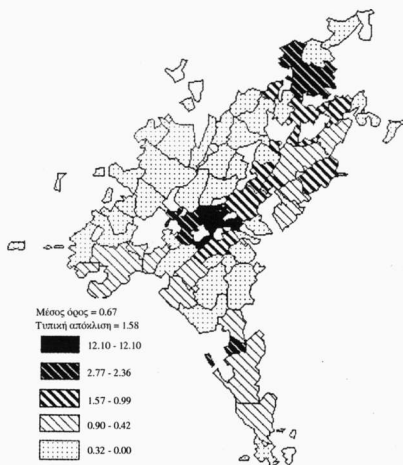
Ως κεντρικό συμπέρασμα προκύπτει μεγαλύτερη παρουσία χώρων κατά μήκος του άξονα κέντρου-Κηφισιάς και μικρότερη παρουσία στα δυτικά προάστια και στην πρώτη προαστιακή ζώνη.

Η σύγκριση με τους καλλιτεχνικούς χώρους δείχνει μικρότερη συγγένωση των εκπαιδευτικών χώρων. Όσον αφορά μεμονωμένες περιοχές, μόνο το Δ1, η Κηφισιά, το Ελληνικό και, δευτερευόντως, τα Μελίσσια έχουν και στις δύο περιπτώσεις μεγάλη παρουσία χώρων, ενώ μόνο η Νέα Χαλκηδόνα και η Πεύκη έχουν παντελή έλλειψη χώρων.

Όσον αφορά τους μουσικούς χώρους (Χάρτης 3), η σημαντικότερη αλλαγή σε σχέση με το 1989, έτος κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε η συλλογή των στοιχείων, εντοπίζεται στη λειτουργία του Μεγάλου Μουσικής (Δ1). Όσον αφορά τους κινηματογράφους (Χάρτης 4), οι σημαντικότερες αλλαγές εντοπίζονται στην περίπτωση των κινηματογράφων στην Γλυφάδα και το Μαρούσι.

ΧΑΡΤΗΣ 2

Οι εκπαιδευτικοί πολιτιστικοί χώροι στην Αθήνα

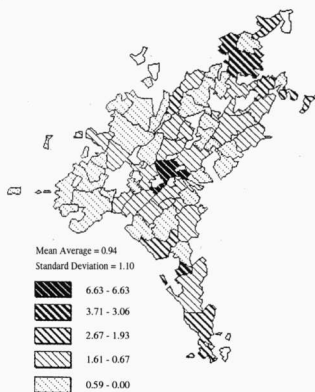

Πηγή: Δέφνερ, 1992 (αδημοσίευτη διόρθωση).

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

ΧΑΡΤΗΣ 3

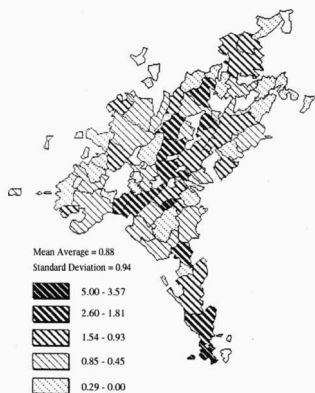
Οι μουσικοί χώροι στην Αθήνα

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

ΧΑΡΤΗΣ 4

Οι κινηματογράφοι στην Αθήνα

Σημείωση: Οι αριθμοί εκφράζουν το συντελεστή χωροθέτησης.

Τα συμπεράσματα της έρευνας δεν «κλείνουν» τα διάφορα ζητήματα που εθίγησαν· αντιθέτως, ανοίγουν νέα θέματα και επικεντρώνονται σε δύο αλληλεξαρτώμενες έννοιες-κλειδιά. Πρώτη έννοια είναι η *ανισοκατανομή των χώρων που σχετίζεται με την ανισοκατανομή των ευκαιριών*. Στα περισσότερα είδη χώρων παρατηρείται ανισοκατανομή, η οποία είναι ιδιαίτερα έντονη στους δημόσιους χώρους: τόσο στους καλλιτεχνικούς (μουσικούς, κινηματογραφικούς, θεατρικούς) όσο και στους εκπαιδευτικούς χώρους (βιβλιοθήκες, εικαστικούς, αρχαιολογικούς, μουσεία). Τούτο ερμηνεύεται, ως ένα βαθμό, από την ουσιαστική έλλειψη κρατικής πολιτικής, η οποία αντικατοπτρίζεται κυρίως σ' αυτούς τους δύο τομείς.

Υπάρχουν, ωστόσο, και κάποιοι χώροι στους οποίους παρατηρείται σχετική ισοκατανομή, όπως οι μουσικοί χώροι με φαγητό (ιδιωτικοί στο σύνολό τους), οι οποίοι ακολουθούν τη χωροθέτηση της κατοικίας και στεγάζουν μια δημοφιλή δραστηριότητα. Ισοκατανομή παρουσιάζουν και κάποιοι κινηματογράφοι (ιδιωτικοί, χειμερινοί, θερινοί), γεγονός που ερμηνεύεται κυρίως από το ότι και αυτοί ακολουθούν, ως ένα σημείο, τη χωροθέτηση της κατοικίας.

Η χωροθέτηση των πολιτιστικών χώρων επηρεάζεται από την κρατική πολιτική, χωρίς να είναι αποτέλεσμά της, εφ' όσον τα μόνιμα χαρακτηριστικά της κρατικής πολιτικής για τον πολιτισμό είναι η έλλειψη κατευθύνσεων και/ή η ύπαρξη αντιφάσεων. Η «αντίφαση» σε σχέση με τους ιδιωτικούς χώρους βρίσκεται στο ότι, ενώ το σημαντικότερο κριτήριο χωροθέτησής τους είναι το κέρδος, αποτελούν και τους χώρους στους οποίους παρατηρούνται οι περισσότερες προσπάθειες αποκέντρωσης, κυρίως στα βόρεια (εικαστικοί χώροι, μουσικοί χώροι με φαγητό) και τα νότια προάστια (μουσικοί χώροι με φαγητό). Η αντίφαση αυτή σχετικοποιείται από το ότι η μία διάσταση συνδυάζεται με την άλλη, εφ' όσον τα δύο αυτά είδη προαστίων ανήκουν στους δήμους που έχουν τα ανώτερα στρώματα με ομοιογενή κοινωνική σύνθεση.

Υπάρχουν ορισμένοι άλλοι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της χωρικής υποδομής, χωρίς κάποιος να είναι κυρίαρχος. Ένα στοιχείο είναι η κοινωνική σύνθεση μιας περιοχής, αλλά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική κλίμακα των πέντε περιοχών τόσο καλύτερη είναι η υποδομή των πολιτιστικών χώρων. Η έλλειψη (ή η ύπαρξη) κενών οικοπέδων δεν φαίνεται να είναι ο αποφασιστικός παράγοντας για τη χωροθέτηση των πολιτιστικών χώρων.

Όσον αφορά τη σύγκριση δημόσιων-ιδιωτικών χώρων, παρατηρείται κυριαρχία των ιδιωτικών χώρων σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από τους

αρχαιολογικούς χώρους, τις βιβλιοθήκες και τα μουσεία, δραστηριότητες στις οποίες επικρατεί ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας.

Δεύτερη έννοια-κλειδί είναι η *πολιτισμική αναπαραγωγή και η σχέση της με την κοινωνική αναπαραγωγή*. Η Πετμεξίδου-Τσουλουβή προσδιορίζει την πολιτισμική αναπαραγωγή με βάση την κριτική υιοθέτηση των εννοιών του πολιτιστικού κεφαλαίου (cultural capital) και του «εθισμού» (habitus) που εισήγαγε ο Bourdieu (1972/1977). Το πολιτιστικό κεφάλαιο ορίζεται ως η «ιδιαιτέρη στάση απέναντι στην κουλτούρα και τη γλώσσα που αποκτάται από το άτομο πρωταρχικά στο πλαίσιο της οικογένειας και ενισχύεται στη συνέχεια από το σχολείο». Ο «εθισμός» ορίζεται ως «ένα σύστημα μονίμων διαθέσεων που μπορούν να μετατοπίζονται από ένα πλαίσιο συμπεριφοράς σε άλλο, το οποίο ενσωματώνοντας παρελθούσες εμπειρίες λειτουργεί κάθε στιγμή ως μία μήτρα τρόπων αντίληψης, αξιολόγησης και δράσης [...], ένας εσωτερικός νόμος ο οποίος απηχεί τη συνεχή επίδραση του νόμου των εξωτερικών αναγκαιοτήτων που δεν ανάγονται σε άμεσους συγκυριακούς περιορισμούς [...]». Ο «εθισμός» αποτελεί, δηλαδή, μια πολιτισμική μεταβίβαση. Η εμπειρική έρευνα της Πετμεξίδου-Τσουλουβή (σε οικογένειες και σχολεία της Θεσσαλονίκης) έδειξε ότι η μεσαία τάξη δεν θεωρεί τις δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου μια μορφή μορφωτικής και πολιτισμικής επένδυσης. Αυτό ενισχύει την άποψή της για τον περιορισμένο ρόλο των πολιτιστικών διαπιστευτηρίων στην κοινωνική αναπαραγωγή (Πετμεξίδου-Τσουλουβή, 1987, σ. 98-103).

Οι παρατηρήσεις αυτές μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι το κράτος, δίχως να προκαλεί την ανισοκατανομή των πολιτιστικών χώρων, σε γενικές γραμμές την επιτείνει.

Το κέντρο της Αθήνας εξακολουθεί να παίζει το σπουδαιότερο ρόλο ως χώρος συγκέντρωσης των πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η βασική χωρική αντίφαση που παρουσιάζει είναι η εξής: αποτελεί αφ' ενός τον πλέον ζωντανό χώρο, και αφ' ετέρου τον κυριότερο παράγοντα έντασης της ανισοκατανομής των πολιτιστικών χώρων. Στη δεκαετία του '80, το κέντρο αντιστέκεται στη διεκδίκησή του από τα κατώτερα στρώματα, όπως φαίνεται από τη μελέτη των αντικειμενικών αξιών (Μαλούτας, 1992, σ. 125), γεγονός που εξηγείται κυρίως από τις προσπάθειες (σε επίπεδο μελέτης ή εφαρμογής) ανάπλασής του (Πλάκα, Εξάρχεια, Ψυρρή, Μεταξουργείο, Εμπορικό Τρίγωνο), σε συνδυασμό με το κυκλοφοριακό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι στο κέντρο, κάτοικοι των βορείων και νοτιών προαστίων. Σχετικό είναι και το πρόσφατο φαινόμενο της αρχιτεκτονικής επέμβασης είτε σε χώρους υπηρεσιών (τράπεζες), είτε σε χώρους αναψυχής (κινηματογράφοι, εστιατόρια fast food, καφενεία), είτε σε χώρους πολιτιστικής κατανάλωσης (βιβλιοπωλεία, καταστήματα δίσκων).

Εκείνο που πρέπει να μελετηθεί είναι αν το κέντρο εξακολουθεί να συγκεντρώνει τους περισσότερους χώρους αναφυγής των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, όπως ίσχυε για την περίοδο 1834-1910 (Σκαλτσά, 1983 και 1985), και σε ποιο βαθμό χρησιμοποιούν τα κατώτερα στρώματα τους πολιτιστικούς χώρους του κέντρου σε συνδυασμό με τις πιθανές προσπάθειες μετατόπισής τους. Το τελευταίο φαινόμενο έχει παρουσιαστεί σε δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές πόλεις (gentrification), σε συνδυασμό με την αποβιομηχάνιση των κεντρικών περιοχών, την κατάκτησή τους από μέλη μιας νέας μεσαίας τάξης και την ανάπτυξή τους ως χώρων τουρισμού και πολιτιστικής κατανάλωσης. Η διαδικασία αυτή – ορισμένοι μελετητές την ονομάζουν μεταμοντερνοποίηση – δεν φαίνεται να ισχύει σε όλες τις διαστάσεις για την περίπτωση της Αθήνας, διότι συνήθως (και ειδικότερα στην Αμερική) συνδυάζεται με την αναγνώριση της οικονομικής αξίας της τέχνης και την επανεκτίμηση του ρόλου των καλλιτεχνών, που αποτελούν σημαντικό στοιχείο της νέας μεσαίας τάξης (Featherstone, 1991, σ. 107-109). Το κέντρο της πόλης στις «δυτικές» κοινωνίες τείνει να αποκτήσει ειδική σημασία σε σχέση με τις πολιτιστικές δραστηριότητες, με την έννοια ότι, σύμφωνα με τον Lamy, όπως αναφέρει ο Castells, οι τελευταίες, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του ελεύθερου χρόνου στο «φυσικό» περιβάλλον, μάλλον μετατρέπονται σε σύμβολο κύρους για ορισμένες κοινωνικές ομάδες, παρά αποτελούν μια τυπική λειτουργία του κέντρου (Castells, 1972/1977, σ. 232).

Επίσης, τμήματα της νέας μεσαίας τάξης – ορισμένοι μελετητές την ονομάζουν τάξη υπηρεσιών – χρησιμοποιούν τα πολιτιστικά αγαθά για να προκαλέσουν την παραδοσιακή κουλτούρα (Lash και Urry, 1987, σ. 288). Αυτό πρέπει να μελετηθεί για να διαπιστωθεί αν ισχύει στην περίπτωση της Αθήνας. Ίσως παρατηρείται στον τομέα της μουσικής, εφ' όσον η νέα μεσαία τάξη μοιάζει να προτιμά τις διεθνείς μουσικές τάσεις (ροκ, τζαζ, σούλ) από τις ελληνικές (βλέπε Μέρος 6 για την περίπτωση του Παλαιού Φαλήρου).

Ο ρόλος που έχει παίξει η μεσαία τάξη στο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής στον αθηναϊκό χώρο – πρότυπο το οποίο επέδειξε και μεγάλες δυνατότητες κοινωνικής ενσωμάτωσης όσον αφορά τις λαϊκές και μεγαλοαστικές υποκουλτούρες – είναι καθοριστικός και ένας από τους ανασταλτικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στη μικρότερη ένταση του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα, σε σύγκριση με τις δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές πόλεις (Μαλούτας, 1992, σ. 78). Συνοψίζοντας, εκείνο που πρέπει να μελετηθεί παραπέρα είναι η σχέση της προσπάθειας

για αναβάθμιση του κέντρου (ως χώρου κατοικίας, εργασίας και κατανόησης) με τον εκπολιτιστικό του ρόλο, καθώς και ο ρόλος της μεσαιας τάξης σ' αυτή τη διαδικασία.

6. ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ: Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΦΑΛΗΡΟ

Η έρευνα αυτή αποτέλεσε τη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα (Deffner, 1995). Ο βασικός στόχος της είναι η διαπίστωση, στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου, του ρόλου των πολιτιστικών δραστηριοτήτων –ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με τη μουσική και τον κινηματογράφο– τοποθετημένων στο χώρο-χρόνο, στην αναζήτηση της ταυτότητας των νέων (ομάδα ηλικίας 19-25 ετών), όπως εκφράζεται στον τρόπο ζωής τους. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Παλαιό Φάληρο που είναι μια μεσοαστική περιοχή μικρής συγκέντρωσης πολιτιστικών χώρων (ειδικά σε σύγκριση με το κέντρο της πόλης που βρίσκεται κοντά της), αλλά και κάποιας πρόσφατης εμπειρίας αναφορικά με τις πολιτιστικές δραστηριότητες.

Το εννοιολογικό πλαίσιο (βλέπε Πίνακα 7) στηρίζεται σ' ένα θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο εισάγει στοιχεία των πολιτιστικών μελετών (ως τμήμα της κοινωνιολογίας) και της αστικής ανθρωπολογίας στην πολιτιστική γεωγραφία και την πολεοδομία (Lefebvre, 1974/1991· Wallman κ.ά., 1982· Wallman, 1984· Burgess και Gold, 1985· Eyles και Smith, 1988· Jackson, 1989· Hannerz, 1992· Gregory, 1994). Τονίζεται η αλληλεξάρτηση δράσης και δομής, όπως αναπτύχθηκε από τη θεωρία της δόμησης (structuration theory), με κύριο εκπρόσωπο τον Giddens (1984· 1985· 1991), τη μορφοποιητική (figurational) κοινωνιολογία, με κύριο εκπρόσωπο τον Elias (1939/1994· Elias και Dunning, 1986), και τις αναλύσεις του Bourdieu (1972/1977· 1979/1984) – για τον εθισμό βλέπε και Μέρος 5.

Ο άμεσος τύπος της σύνδεσης θεωρίας και επιτόπιας έρευνας, κυρίως όπως εκφράζεται διά μέσου των διαφοροποιήσεων (βλέπε Πίνακα 1), οδήγησε σε μια έμφαση στην ποιοτική έρευνα, και ειδικά στη χρήση της μελέτης περίπτωσης (ατόμων), γεγονός που στο μεθοδολογικό επίπεδο μεταφράστηκε σε διαρθρωμένες συνεντεύξεις εις βάθος και σε ημι-διαρθρωμένα ημερολόγια (βλέπε και Σχήμα 1). Προηγήθηκε η χρήση ερωτηματολογίων κυρίως με κλειστές ερωτήσεις, αρκετές από τις οποίες είχαν τρεις ιεραρχημένες επιλογές.

Οι προσλήψεις και οι πράξεις των νέων ατόμων που ερευνήθηκαν υποδεικνύουν την ύπαρξη κοινών στοιχείων (βλέπε Πίνακα 8), όπως ο

πρωτεύων ρόλος του ελεύθερου χρόνου (ειδικότερα των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων) στον τρόπο ζωής (βλέπε Πίνακα 9), και η σημασία της απόλαυσης, της διασκέδασης και της ευχαρίστησης στις καθημερινές δραστηριότητες (βλέπε Πίνακα 10 και Γραφήματα 1 και 2). Τα κοινά αυτά στοιχεία, παρ' ότι γενικά, τονίζουν την κατανάλωση και το άτομο (το οποίο έχει σημασία στο βαθμό που η αναζήτηση της ταυτότητας έχει ως αφετηρία τον Εαυτό), εμπεριέχουν επίσης την ενεργό συμμετοχή σε ομάδες: παρέες, μουσικά συγκροτήματα, πολιτιστικούς συλλόγους (βλέπε Σχήμα 1). Δηλαδή, η οικειότητα προς τον Εαυτό συνυπάρχει με την οικειότητα προς τον Άλλο. Οι μουσικές και κινηματογραφικές προτιμήσεις τους υποδεικνύουν μια τάση προς το παγκόσμιο, που συνυπάρχει με το δεσμό με το τοπικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Το εννοιολογικό πλαίσιο της έρευνας των πολιτιστικών δραστηριοτήτων νέων του Παλαιού Φαλήρου

Αντιληπτικός κόσμος	Κοινωνικός κόσμος	Βιωμένος κόσμος
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ	ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
Στερεότυπα	Περιορισμός ικανότητας, σύνδεσης, εξουσίας	ΜΜΕ, Οικογένεια, Σχολείο
Ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής	Φύλο, Τάξη, Έλλειψη ελεύθερου χρόνου	Ρουτίνα
ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ	ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ-ΧΡΟΝΟ
Αντίληψη, Γνώση, Ίδιοποίηση και Συνειδητοποίηση	Παροχή ελεύθερου χρόνου (Δημόσια/ ιδιωτική/ δημοτική)	Ελεύθερος/ Εργάσιμος χρόνος
	Κατανάλωση/ Παραγωγή	Παγκόσμιο/ Ευρωπαϊκό/ Κέντρο πόλης/ Τοπικό
		Εμπειρία Πολλαπλοί εαυτοί
ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ (Πρακτική)	ΠΟΡΟΣ	ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
Πρόθεση	Πολυμορφία επιλογών	Γούστα ως εκφρασμένες προτιμήσεις και επιθυμίες, Συναισθήματα (Δεσμός - διαχωρισμός)
Οικειότητα κατευθυνόμενη προς τον Εαυτό/Άλλο	Λαϊκή/ Υψηλή κουλτούρα	Νέοι - Άλλες κοινωνικές ομάδες Καθημερινές κινήσεις ατόμων ή ομάδων

Οι στάσεις ζωής τους φανερώνουν και μια *τάση προς την κοινωνικότητα*, η οποία διαφοροποιείται από την ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής. Με άλλα λόγια, η τάση άρνησης της ρουτίνας αποτελεί την αρχή της αντίδρασης των νέων στα στερεότυπα του τρόπου ζωής, τα οποία επιβάλλονται πρωτίστως από τα ΜΜΕ (ιδιαίτερα την τηλεόραση) και δευτερευόντως από την οικογένεια και το σχολείο, δηλαδή τα τρία κυριότερα μέσα κοινωνικοποίησης. Η διαδικασία αυτή –που τοποθετείται σ' ένα πλαίσιο πολυμορφίας χρόνων (ελεύθερος χρόνος - χρόνος εργασίας, παρελθόν - παρόν - μέλλον, βραχυπρόθεσμο - μακροπρόθεσμο), χώρων (θερινός - χειμερινός, δημόσιος - ιδιωτικός, εξειδικευμένος - διαφοροποιημένος χώρος) και κουλτουρών (υψηλή - λαϊκή κουλτούρα, παράδοση - μοντερνισμός, ανατολικές - δυτικές επιδράσεις στην ελληνική κουλτούρα)– είναι γεμάτη αντιφάσεις και εμπεριέχει επίσης την πολυμορφία των πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Η αναζήτηση της ταυτότητας διά μέσου των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων στον ελεύθερο χρόνο αποτελεί λοιπόν μια ενεργητική αντίδραση στην ομογενοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, η οποία κυριαρχείται, στο πολιτιστικό επίπεδο, από τη μεσαία τάξη. Οι σημερινές στάσεις είναι σημαντικές για το μέλλον, ειδικά στην περίπτωση των νέων μίας τοπικής περιοχής, και μίας πόλης, με γηράσκοντα πληθυσμό. Η πρωτεύουσα θέση της μουσικής, σ' έναν κόσμο στον οποίο η σημασία των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων αρχίζει να αναγνωρίζεται (έστω και με αργό ρυθμό), αποτελεί έναν παράγοντα ελπίδας αναφορικά με την πολιτισμική διάσταση της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

*Η μορφή των καθημερινών πολιτιστικών δραστηριοτήτων
νέων του Παλαιού Φαλήρου*

Ημέρα	Ωρα	Εποχή	Δραστηριότητα	Χώρος	Παρέα	Ωρες
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	Πρωί	Όλες	Ραδιόφωνο	Σπίτι	Μόνη/ος	Μέχρι δύο
	Μεσημέρι	Χειμώνας	Διάβασμα	Σπίτι	Μόνη/ος	Μία με τέσσερις
	Απόγευμα	Όλες	Μουσική	Σπίτι στο Φάληρο	Μόνη/ος ή φίλη/ος ή ομάδα	Μέχρι τρεις
	Βράδυ	Χειμώνας	Τηλεόραση	Σπίτι	Φίλη/ ος	Μέχρι δύο
ΣΑΒΒΑΤΟ-ΚΥΡΙΑΚΟ	Πρωί	Όλες	Ραδιόφωνο	Σπίτι	Μόνη/ος	Μέχρι δύο
	Μεσημέρι	Χειμώνας	Διάβασμα	Σπίτι	Μόνη/ος	Μία με τέσσερις
	Απόγευμα	Όλες	Μουσική	Σπίτι στο Φάληρο	Μόνη/ος ή φίλη/ος ή ομάδα	Μέχρι τέσσερις
	Βράδυ	Χειμώνας	Τηλεόραση	Σπίτι	Φίλη/ ος	Μέχρι τρεις
	Βράδυ	Καλοκαίρι	Κιν/φος	Κάθε κιν/φος	Φίλη/ ος	Μέχρι τρεις
	Βράδυ	Καλοκαίρι	Χορός	Κάθε ντίσκο	Φίλοι	Μέχρι τρεις

Πηγή: Deffner, 1995.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

*Ωρες της ημέρας ανάλογα με την αξιολόγηση της δραστηριότητας
νέων του Παλαιού Φαλήρου*

Αξιολόγηση της δραστηριότητας	Καθημερινή	Σάββατο	Κυριακή
Εργασία	5,40	1,30	1,28
Ελεύθερος χρόνος	6,47	11,32	9,44
Συνδυασμός	1,11	1,08	1,04
Τίποτε από τα δύο	4,05	3,37	2,55
Άλλο	0,17	0,23	0,45
Σύνολο ωρών	17,59	18,10	15,58

Πηγή: Deffner, 1995.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

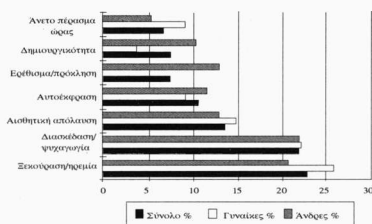
Ωρες της ημέρας ανάλογα με το βαθμό ευχαρίστησης
από τη δραστηριότητα νέων του Παλαιού Φαλήρου

Βαθμός ευχαρίστησης	Καθημερινή	Σάββατο	Κυριακή
Ελάχιστα	0,50	0,00	0,00
Λίγο	3,18	1,02	1,36
Μέτρια	0,55	0,47	0,30
Αρκετά	4,54	2,56	3,16
Πολύ	7,04	11,46	9,04
Σύνολο ωρών	17,00	16,31	14,26

Πηγή: Deffner, 1995.

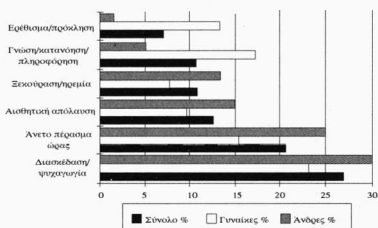
ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Οι λόγοι προτίμησης της μουσικής από νέους του Παλαιού Φαλήρου

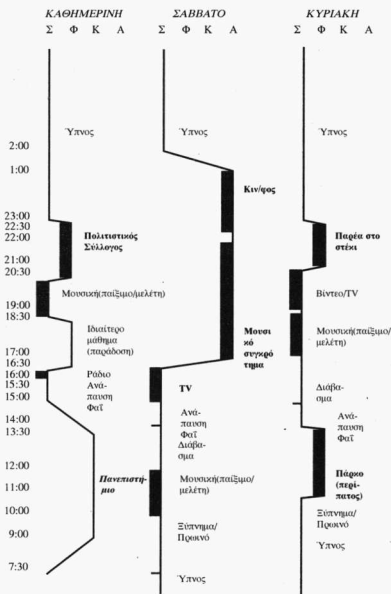
ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Οι λόγοι προτίμησης του κινηματογράφου από νέους του Παλαιού Φαλήρου

Πηγή: Deffner, 1995.

ΣΧΗΜΑ 1
Η καθημερινή κινητικότητα του Γιάννη

Πηγή: Deffner, 1995.

7. ΕΝΑ ΒΑΣΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΧΡΟΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες κυριαρχούνται, σύμφωνα με τον Lefebvre, από την *ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής*. Τα βασικά χαρακτηριστικά της είναι: (α) η ρήξη του καθημερινού με το μη καθημερινό, (β) η υποκατάσταση της τέχνης από τον αισθητισμό, (γ) ο διαχωρισμός ανθρώπου - φύσης και η έμφαση στη νοσταλγία,

(δ) ο παραμερισμός των συμβόλων, (ε) η έμφαση στην ατομικότητα, (στ) η όξυνση του καταμερισμού της εργασίας, (ζ) η κυριαρχία του ασήμαντου. Ένας από τους βασικούς στόχους της ορθολογικοποιημένης οργάνωσης της καθημερινής ζωής είναι η επιβολή της φυσικοποίησης σε όλους τους τομείς (1968, σσ. 77-8, 88). Ειδικότερα για τον αστικό χώρο, η ορθολογικοποιημένη οργάνωση της καθημερινής ζωής συσχετίζεται με τη ρουτίνα και τα στερεότυπα του τρόπου ζωής.

Η κοινωνικότητα λειτουργεί ως διαφοροποιητικό στοιχείο της ορθολογικοποιημένης οργάνωσης της καθημερινής ζωής και όχι, όπως συνήθως πιστεύεται, της ατομικότητας (η οποία διαφοροποιείται από την ομαδικότητα). Αυτό ισχύει στο βαθμό που η καθημερινότητα του παρόντος αποτελεί τη βάση του τρόπου ζωής στον οποίο σημαντικό ρόλο έχουν να παίξουν η τέχνη, τα σύμβολα, η συλλογικότητα και η ιδιαιτερότητα.

Ενδιαφέρουσες απόψεις για την κοινωνικότητα αναπτύσσουν οι Giddens και Elias. Ο πρώτος φαίνεται να έχει επηρεαστεί από την άποψη του Simmel περί της «παιχνιδικής μορφής» (play form) της κοινωνικής διαντίδρασης, η οποία δεν έχει «εξωγενή αποτελέσματα» και «εξαργάται ολοκληρωτικά από τις προσωπικότητες στις οποίες συμβαίνει» (Jary και Jary, 1991, σ. 574). Ο Giddens αναφέρεται στη σημασία της «καθαρής σχέσης» (pure relationship) ως μιας σχέσης στην οποία τα εξωτερικά κριτήρια έχουν διαλυθεί και η οποία αποτελεί το πρότυπο του μετασχηματισμού της οικειότητας, δηλαδή της επίδρασης της παγκοσμιοποίησης στην ατομική ταυτότητα σε συνθήκες μοντερνισμού (1991, σσ. 6, 32).

Σύμφωνα με τον Elias, ο κύριος λόγος για τον οποίο έλκονται τα άτομα στον ελεύθερο χρόνο είναι η αναζήτηση της διέγερσης (excitement), αν και η αναζήτηση αυτή μπορεί να περιοριστεί στις σύγχρονες κοινωνίες κυρίως λόγω της αυτο-δέσμευσης των συναισθημάτων. Ωστόσο, υπάρχει επίσης και «μια αποδέσμευση των περιορισμών στα συναισθήματα», π.χ. οι νέες εξελίξεις στη μουσική και το χορό (Elias και Dunning, 1986, σσ. 96, 66). Τα συναισθήματα εμπλέκονται σε μια δυναμική διαδικασία: μετασχηματίζονται από την ενεργητική έκφραση της απόλαυσης στην περισσότερο πειθαρχημένη παθητική θέαση (δηλαδή, μια απλή απόλαυση του βλέμματος), όπως φανερώνει ο σύγχρονος ρόλος του κινηματογράφου (Elias, 1939/1994, σ. 166). Ο Elias ταξινομεί τις δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου σε καθαρά, ή κυρίως, κοινωνικές δραστηριότητες, σε δραστηριότητες «μμητισμού» και παιχνιδιού και σε διάφορες λιγότερο εξειδικευμένες δραστηριότητες (Elias και Dunning, 1986, σ. 97-8).

Ορισμένα συμπεράσματα των ερευνών που παρουσιάστηκαν, καθώς και οι απόψεις των Giddens και Elias (αλλά και του Bourdieu) υποδεικνύουν ότι η κοινωνικότητα αποτελεί μία μορφή της παρέμβασης της ανθρωπίνης δράσης στην κοινωνική δομή. Η παρέμβαση αυτή πραγματοποιείται σ' ένα χωροχρονικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις που εκφράζονται από ορισμένες διαφοροποιήσεις: κινητικότητα - σταθερότητα, παράδοση - μοντερνισμός, κατανάλωση - παραγωγή, πολυμορφία - περιορισμοί στη χρήση των πόρων, πολιτισμική - κοινωνική αναπαραγωγή, άτομο - ομάδα. Μία από τις εκφράσεις είναι η ανισοκατανομή των ευκαιριών που σχετίζεται και με την ανισοκατανομή των χώρων είτε σε επίπεδο των περιφερειών της Ελλάδος είτε (στο εσωτερικό) των Δήμων/Κοινοτήτων του ΠΣΠ.

8. ΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΒΗΜΑ: Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΑΤΛΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ο Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας εκπονείται από το Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΚ) του ΕΚΚΕ και την Γαλλική Σχολή της Αθήνας σε συνεργασία με το ΤΜΧΠΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Στόχος είναι η παραγωγή θεματικών χαρτών (μαζί με συνοδευτικά κείμενα, πίνακες και γραφήματα) που θα αναδεικνύουν την κοινωνικοοικονομική φυσιογνωμία της χώρας με ιδιαίτερη έμφαση στις αλλαγές της τελευταίας τριακονταετίας.

Όσον αφορά τον τομέα του πολιτισμού, στο Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΚ) έχει γίνει επεξεργασία επιλεγμένων πολιτιστικών στατιστικών της ΕΣΥΕ. Τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία είναι, σε γενικές γραμμές, για το 1994, ενώ έχει γίνει σύγκριση με προηγούμενα έτη με συνήθη αφετηρία το 1970, που είναι το πρώτο έτος για το οποίο υπάρχουν στοιχεία. Τα μόνα στοιχεία που διακρίνονται ανά νομό αφορούν βιβλιοθήκες, συνέδρια, μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους (ΕΣΥΕ, 1975-1995 και 1994).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

- Δέφνερ Α., 1992, «Πολιτιστικές δραστηριότητες και ελεύθερος χρόνος: κοινωνικές και γεωγραφικές διαστάσεις», στο Μαλούτας και Οικονόμου (επ.), σ. 377-442.
- Δέφνερ Α., 1995, «Οι κοινωνικογεωγραφικές διαφοροποιήσεις στον ελεύθερο χρόνο: η περίπτωση του αθλητισμού στον Βόλο», στο Θ. Μαλούτας (επ.), *Βόλος: Αναζήτηση της Κοινωνικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 209-234.
- ΕΣΥΕ, 1975-1995, *Πολιτιστικές Στατιστικές 1970-1992*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΕΣΥΕ, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1984, *Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού-Κατοικιών της 5ης Απριλίου 1981. Τόμος II: Δημογραφικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά του Πληθυσμού*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΕΣΥΕ, 1994, *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος Κατά την Απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- Κόνσολα Ν., 1990, *Πολιτιστική Δραστηριότητα και Κρατική Πολιτική: Η Περιφερειακή Διάσταση*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μαλούτας Θ., 1992, «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο Μαλούτας και Οικονόμου (επ.), σ. 67-140.
- Μαλούτας Θ. και Οικονόμου Δ. (επ.), 1992, *Κοινωνική Δομή και Πολεοδομική Οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Μαλούτας Θ. και συνεργάτες, 1994, *Κοινωνικο-γεωγραφική Έρευνα στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Βόλου. Τόμος I και II*, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Πετμεξίδου-Τσουλουβή Μ., 1987, *Κοινωνικές Τάξεις και Μηχανισμοί Κοινωνικής Αναπαραγωγής*, Αθήνα, Εξάντας.
- Σκαλτσά Μ., 1983, *Κοινωνική Ζωή και Δημόσιοι Χώροι Κοινωνικών Συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη.
- Σκαλτσά Μ., 1985, «Για μια κοινωνική χαρτογράφηση της Αθήνας του 19ου αιώνα. Άξονας οι χώροι οικιστικού εξοπλισμού», στο Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Α' Τόμος*, Αθήνα, σ. 103-118.

Ξενόγλωσσες

- Bourdieu P., 1972/1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bourdieu P., 1978, «Sport and social class», *Social Science Information*, vol. 17, no. 6, σ. 819-840.
- Bourdieu P., 1979/1984, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Value*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu P., 1987/1990, «Programme for a Sociology of Sport», στο *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press, σ. 156-167.

- Burgess J. και Gold J. R. (επ.), 1985, *Geography, the Media and Popular Culture*, London, Croom Helm.
- Castells M., 1972/1977, *The Urban Question: A Marxist Approach*, London, E. Arnold.
- Crook S., Pakulski J. και Waters M., 1992, *Postmodernization: Change in Advanced Society*, London, Sage.
- Deffner A., 1994, «Cultural activities in Greece: tradition or modernity?», στο I. Henry (επ.), *Leisure: Modernity, Postmodernity and Lifestyles*, Eastbourne, Leisure Studies Association Publications, σ. 135-156.
- Deffner A., 1995, *Cultural Activities of Young Adults in Urban Time-Space: The Case of Paleo Phaliro in Athens*, Διδακτορική Διατριβή, London, London School of Economics and Political Science.
- Elias N., 1939/1994, *The Civilizing Process: The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford, Blackwell [ελληνική μετάφραση του Α' Μέρους (1996), *Η Διαδικασία του Πολιτισμού: Μια Ιστορία της Κοινωνικής Συμπεριφοράς στη Δύση. Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρεινες Ι* (Αθήνα, Αλεξάνδρεια) και (1996), *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού. Τόμος Α' : Ήθη και Κοινωνική Συμπεριφορά στη Νεώτερη Ευρώπη* (Αθήνα, Νεφέλη). Ελληνική μετάφραση του Α' Μέρους, (1997), *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού. Τόμος Β' : Αλλαγές της Κοινωνίας. Σχεδιάγραμμα για μια Θεωρία του Πολιτισμού*, Αθήνα, Νεφέλη].
- Elias N. και Dunning E., 1986, *The Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilising Process*, Oxford, Blackwell [ελληνική μετάφραση (1998), *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού* (Αθήνα, Δρομέας)].
- Eyles J. και Smith D. M. (επ.), 1988, *Qualitative Methods in Human Geography*, Cambridge, Polity Press.
- Featherstone M., 1991, *Consumer Culture and Postmodernism*, London, Sage.
- Giddens A., 1984, *The Constitution of Society: Outline of a Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press.
- Giddens A., 1985, «Time, Space and Regionalisation», στο D. Gregory και J. Urry (eds), *Social Relations and Spatial Structures*, Basingstoke, Macmillan, σ. 265-295.
- Giddens A., 1991, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.
- Gregory D., 1994, *Geographical Imaginations*, Oxford, Blackwell.
- Hannerz U., 1992, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*, New York, Columbia University Press.
- Ingham A.G. και Hardy S., 1984, «Sport: Structuration, Subjugation and Hegemony», *Theory, Culture and Society*, vol. 2, no. 2, σ. 85-103.
- Jackson P., 1989, *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*, London, Unwin Hyman.
- Jary D. και Jary J. (επ.), 1991, *Collins Dictionary of Sociology*, Glasgow, Harper Collins.
- Lash S. και Urry J., 1987, *The End of Organized Capitalism*, Oxford, Polity.

- Lefebvre H., 1968, *La Vie Quotidienne dans le Monde Moderne*, Paris, Gallimard [ελληνική μετάφραση (1980), *Η Καθημερινή Ζωή στο Σύγχρονο Κόσμο* (Αθήνα, Ράππας), αγγλική μετάφραση (1971), *Everyday Life in the Modern World* (London, Allen Lane)].
- Lefebvre H., 1974/1991, *The Production of Space*, Oxford, Blackwell.
- Mitchell J. C., 1983, «Case and Situation Analysis», *Sociological Review*, vol. 31, no. 2, σ. 187-211.
- Wallman S., 1984, *Eight London Households*, London, Tavistock.
- Wallman S. σε συνεργασία με τους I. Buchanan, Y. Dhooge, J. I. Gershuny, B. Kosmin και M. Wann, 1982, *Living in South London: Perspectives on Battersea*, Hampshire, Gower.
- Whitson D., 1986, «Structure, Agency and the Sociology of Sport Debates», *Theory, Culture and Society*, vol. 3, no. 1, σ. 99-107.

